

СТАРОБЪЛГАРСКАТА БЕЛЕТРИСТИКА В КОНТЕКСТА НА ПРОБЛЕМА ЗА СРЕДНОВЕКОВНАТА „НАРОДНА ЛИТЕРАТУРА“

МАЙЯ ЙОНОВА

Голямата част от т. нар. „светска белетристика“, която се разпространява в средновековната българска, руска и сръбска литература, прониква от Византия посредством многобройни преводи. Това налага да бъде разгледана културно-историческата ситуация, в която белетристичните произведения се възприемат и битуват в средновековната византийска литература, тъй като голямата част от тях идват от Изтока; да се потърси специфичният социален адресат на белетристиката, който обуславя функцията, развитието и по-късните ѝ промени. Във византийската литературна традиция тя засвидетелствува два основни „пътя“ на проникване на културните ценности, превърнали се и в основни тематични източници — Изтока и античността. Пътят на източните повествования на запад се открива след походите на Александър Македонски и през цялото същинско средновековие източните сюжети се приемат и абсорбират във византийската литература. Чрез нея голяма част от тях попадат сред южните и източни славяни, а след XIII в. в резултат на кръстоносните походи и на запад. С. Аверинцев изтъква принципната отлика между византийското и западното средновековие именно въз основа на факта, че както Византия, така и нейният обобщаващ символ — Константинопол, като политическо и културно явление представляват въещност взаимопреход между Гърция и Азия. В такъв смисъл византийската култура се превръща в „пограничен феномен“ в цялостното европейско културно развитие¹. Проникването на източни повествователни произведения — независимо дали произхождат от по-далечния Изток (Индия, Персия) или от по-близкия — арабската и еврейската култура — е едно от проявленията на „ориентализацията на средиземноморския духовен свят“². Собствената античност също представлява един постоянен тематичен и духовен източник за Византия. Преимущество в научните изследвания за отношението античност — Византия придобива идеята за ролята на континуитета на античните традиции във Византия, като се обособяват периоди на разцвет на тези традиции³. Античното наследство обаче влияе различно в разнообразните сфери на културния живот и в литературата, като степента на това влияние също е различна. По отношение на белетристиката влиянието на гръцката античност може да се открие напр. в традициите, които оставя в по-късната византийска литература единичественият роман.

Пряката зависимост на голямата част на старобългарската белетристика от византийската налага да бъдат потърсени специфичните социокултурни условия, които предполагат развитието на този повествователен дял във Византия, както и да се определи мястото на белетристиката във византийската литература. В литературоведската византистика *постановката за светската белетристика като част от народната литература и култура* възниква с основополагащия труд

¹ С. Аверинцев. Западно-восточный генезис литературных канонов византийского средневековья. — В сб.: Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М., 1974, 152—197.

² Цит. съч., с. 154.

³ Л. Фрейберг. Античное литературное наследие в византийскую эпоху. — В: Античность и Византия. М., 1975, 5—52.

на К. Крумбахер⁴. Опитът му да систематизира и класифицира литературните факти води и до необходимостта от осмисляне на един голям дял от литературата, несвързан пряко с теорията и практиката на „високите“ жанрове или на приложимите в църковния култ литературни форми. Така се стига до трidelението: богословска литература на „чист“ език, светска литература на „чист“ език и народна литература. В класификационната схема на Крумбахер преводната белетристика е включена в народната (низова) литература — *Vulgärgriechische Literatur*. Авторът въвежда и основния принцип, който се възприема като делитбен критерий в по-късната византистика — езиковото диференциране. На запад отделните народности литератури започват своето развитие в резултат на езиково противопоставяне, докато във Византия континуитетът в езиково отношение създава други литературни предпоставки. На базата на доминиране на прости народни наречия в литературните творби се оформят групите на народната прозаична литература и на народната поезия в труда на Крумбахер. Извеждането на езиковото диференциране като основен делитбен критерий за оформянето на двата дяла — висока и народна (низова) литература, остава постулат за по-късните трудове на Х.-Г. Бек⁵. Той формулира критерия за народна литература като литература, създавана на *δημοτικῆ* — близък до разговорния език, който има граматичната структура на народната реч. Наличието на прости народни наречия, което съзнателно се гони от литературата, се илюстрира с многобройни примери, като особено показателен е случаят с публичното изгаряне на народното житие на Петка Епиватска, писано на *ἰδιωτικῶς*. Едновременно с това във византийската литературна традиция има множество факти, които говорят, че в творчеството на образовани книжовници съществува народните диалекти и атическата реч, схващана като официален литературен език — такова съвместяване е характерно за литературната продукция от епохата на Комниновата династия. Авторът засяга важния въпрос за генератора на развитието на народната литература. Първоначалният регламентиращ подтик идва от Константинопол — т. е. появата на този тип литература не се дължи на разрушаване на центъра и еманципиране на провинциите на литературния живот. Отчита се и ролята на културната периферия в създаването на някои от жанровете на народната литература — епическата песен, песента-игра, — т. е. типичното продължение на фолклорното творчество чрез писмената си фиксация също се превръща в част от народната византийска литература.

Включването на гръцките първообрази на славянските белетристични произведения в обсега на народната литература на Византия поставя проблема за разглеждането на тези произведения и в рамките на средновековните славянски литератури като част от народната (или нивовата) литература и култура. В каква степен понятието „народна литература“ може да се употребява по отношение на средновековния български литературен процес, какви литературни факти го подкрепят, имат ли място преводните белетристични творби в него — този кръг от въпроси, свързани с културата на българското средновековие, все още не са получили адекватно теоретическо разрешение.

В поредицата разработки върху византийската народна литература важно място заемат трудовете на светската византистика. Книгата на Т. Попова „Византийска народна литература“ е най-новият научен труд върху този проблем. В него се търсят по-обстойно факторите, които дават право на живот на понятието „народна литература“, т. е. прави се опит за възстановка на социокултурния пласт, сред който възниква и за когото е предназначена тази литература. Този опит се основава на методиката на „обходния анализ“, който често се прилага при характеризиране на социалната основа на средновековните литератури. Анонимността на произведенията на народната литература не е най-трудният проблем в тази посока, по-сложен е въпросът за липсата в източното средновековие на специализирания тип поет, певец, разказвач — генератор и преносител на народната литература в определени социални среди. Критериите, приложими в това отношение към западната средновековна народна култура и нейните носители — трубадури, трувери, минезингери, са неприложими за византийската народна литература. Проблема за социалния носител и адресат на тази литература Т. Попова разрешава чрез изведения от нея „социално-идеологически феномен“⁶. Генериращата прослойка на народната литература се търси сред войнското съсловие и средното и

⁴ К. Крумбахер. *Geschichte der Byzantinischen Literatur*. Orig. 1897. Repr. 1970.

⁵ Н.-Г. Бек. *Geschichte der Byzantinischen Volksliteratur*. München, 1971.

⁶ Т. Попова. Византийска народна литература. История жанровых форм эпоса и романа. М., 1985, с. 7.

нише духовенство, а адресатът — сред широката аудитория на селските провинции и градското население, чето литературно съзнание е възпитано въз основа на официалните, свързани с християнския култ жанрове. В обсега на понятието „народна литература“ изследователката по традиция включва византийския епос и роман. Като романни форми са интерпретирани и някои преводни източни белетристични съчинения, които са пренесени и в старобългарската литература — „Стефанит и Ихнилат“ (преработка на индийския цикъл „Панчатантра“), древното източно повествование за Варлаам и Йоасаф и др. Те обаче носят в жанровата си природа специфичност, която трудно може да ги подведе под жанровото означение „роман“. В такъв смисъл жанровата система на народната литература не може да се определи еднозначно, при това при условие, че понятието „народна литература“ се приема за адекватно на някои страни от общия литературен процес. Някои изследователи изразяват съмнение в необходимостта от прилагането на такова разчленяване на общия литературен фонд на Византия. В рецензията на А. Каждан за труда върху византийската народна литература на Х.-Г. Бек⁷ е изказано съмнение, че подобно деление на литературния живот на основата главно на езиков критерий може да бъде удачно за изучаване на литературните и културни процеси във Византия. Авторът дава пример с литературата на XI в. — Симеон Богослов, последователно отхвърлящ земните ценности, и Кекавмен, който поставя въпроса за достойното поведение „в света“. Този важен за обществото проблем предизвиква и превода на източни белетристични творби с морализаторско-дидактично предназначение. Единството на културно-историческите процеси на XI в. и картината на напрегнатия духовен живот биха се разрушили, ако Симеон Богослов се отнесе към високата литература, Кекавмен — към светската литература на „чист“ език, а „Стефанит и Ихнилат“ — към народната литература. Тази забележка по повод подхода към проблемите на византийската народна литература насочва към по-глобалния въпрос за методиката на изследването на литературните факти на средновековието. Един оригинален подход предлага С. Аверинцев, разглеждайки литературните явления (по сполучливия му метафоричен израз) като „литературен жест“ — литературните реални и словесни форми се отнасят не до историята на жанровете, а до историята на хората; литературното слово не е само прием, а литературен жест — социален и исторически баланс⁸.

Подобно отношение към литературата на средновековието е заложено в изследователския подход на А. Гуревич към *народната литература на западното средновековие*, като се прилага методът на синхронен анализ на определен пласт от културата на ранното средновековие, включен в границите VI—XIII в.⁹ Подбрани са произведенията, които са най-широко приложими в църковния живот на масите, които непрекъснато се възпроизвеждат и запазват традиционно устойчиви жанрови особености — жития, видения и пътешествия в отвъдния свят, чудеса на мощи, популярно богословие — проповед, назидателни примери. Именно те са репрезентативни от гледна точка на анализа на масовото съзнание на епохата. Разглеждането на тези творби води до разкриване на „парадокса на съзнанието“ на средновековния човек, породен от взаимодействието на официалната църковна доктрина и фолклорните мито-поетически традиции. Широката, масова интерпретация на християнските истини дава своеобразни резултати, често възплетени в неочаквани литературни форми. В съвременната медиевистика все повече се обръща внимание на това кръстосване и на *рефлексията му, схващана като „народно християнство“*. В такъв смисъл целта на изследването е формулирана като „разкриване на вътрешната система на културата“, „... която е била малко подвижна и непрекъснато е възпроизвеждала основните си черти“¹⁰. При тълкуването на избраните жанрове в труда на А. Гуревич не се подхожда от гледна точка на жанровия генезис, а се търси общото, обединяващото в тях — разглеждат се като феномени на средното, популярно богословие, цели се изясняването на социо-културната им функция. Те се обединяват от приложението си на най-масови и жизнеспособни „комуникативни канали“¹¹ на средновековната култура, свързани непосредствено с устното слово и подлагани на различни варианти на писмена фиксация. Методът на изследване на

⁷ А. Каждан. Рецензия за книгата на Х.-Г. Бек: Н.-Г. Векк. *Geschichte der Byzantinischen Volksliteratur*. М., 1971. — Във: Византийский временник. Т. 34, М., 1973, 278—284.

⁸ С. Аверинцев. Западно-восточный генезис. . . , с. 155.

⁹ А. Гуревич. *Проблемы средневековой народной культуры*. М., 1981. Използва се българският превод на книгата: *Проблеми на средновековната народна култура*. С., 1985.

¹⁰ Цит. съч., с. 26.

¹¹ Цит. съч., с. 36.

А. Гуревич изхожда и от постановката за връзката автор (автори) на средновековното произведение от т. нар. „нисък пласт“ на културата и аудитория. В такъв смисъл интерпретираният текст, който битува на границата на две съзнания — на адресата и адресанта, е еднакво показателен за тяхната приобщеност към именно този „нисък пласт“ на средновековната литература.

Мястото, което се отглежда на средновековната белетристика в системата на византийската литература — като част от народната литература, закономерно поражда *въпроса за рецепцията на този дял на литературата в средновековна България*. Необходимо е да се уточни дали преводните белетристични произведения могат да бъдат обхванати от това понятие, както и дали се пренасят отделни творби и жанрове или системата на народната литература като цяло. По отношение на „високите жанрове“ тези въпроси нееднократно са поставяни в медиевистиката. Понятието „народна литература“ обаче не е обвързано с някакво конкретно съдържание в литературната наука за българското средновековие. Доколко представените принципи за определяне на обсега на народната литература във Византия и в западното средновековие са приложими и в българския средновековен литературен процес, е проблем, който може да се реши след изследване на всички жанрови групи, които биха могли да бъдат включени в това понятие. Проблемът за „*ниския пласт*“ в средновековната литература (понятие, което по-точно от термина „народна литература“ изразява особеностите на този тип в българското средновековие) е поставян по повод на изследване на някои от дяловете на общата литературна система. Най-подробно той е разработен въз основа на апокрифите (в частност на апокрифната художествена проза)¹². В това изследване въпросът за народните елементи в литературата се разглежда на основата на ред емпирични данни, като е изведена една от най-важните му характеристики — отношението апокрифна литература — фолклор. В „*ниския пласт*“ на литературата се осъществява взаимодействието и „диалога“ между официалната и фолклорната култура.

Критериите, върху които може да се определи обхватът на „*ниския пласт*“ на литературата в общия литературен развой на българското средновековие, са най-общо следните: социалната стратификация, взаимодействието фолклор—литература, както и някои основни особености на художествената организация—композиция, начин на представяне на фабулния материал, изходна авторова позиция и др. На настоящия етап социалната дислокация на произведенията от *ниския пласт* на литературата може да се изведе единствено по косвен път — въз основа на ръкописната традиция и на т. нар. „живот на текста“ — редактиране, развитие, като се изхожда от принципната постановка за литературния текст като комуникационен акт, предполагащ единството на адресата и адресанта. Този критерий носи известна условност и хипотетичност, още повече, че някои от произведенията на белетристиката са приети в славянския православен свят като творби от *високия пласт* на литературата и това предполага по-различна читателска аудитория. Критерият за присъствието на фолклора в тази литература трябва да бъде разглеждан преди всичко като наличие на определен устен, нефиксиран пласт, който често е и свързък към писмените текстове и който играе ролята на генератор при разширяване на реалното им съдържание¹³. Особено ясно изразено е това присъствие в народните жития и в разказите за чудеса.

Понятието „народна литература“ като част от по-широкото „народна култура“ в българското средновековие може да се разглежда повече в смисъла и подхода на А. Гуревич, като това не означава еднаквост на литературните факти с тези в западната средновековна литература. Критериите за определяне на народната литература във Византия са в голяма степен неприложими в българския средновековен литературен процес. Разликата идва от липсата на езиково диференциране на литературните явления от официалната и неофициалната сфера на литературата. В този план старобългарската литература демонстрира единство, като езиковите промени се отнасят до естествения развой на фонетичната, морфологична и лексикална система на езика. Един от критериите, които Х.-Г. Бек имплицитно прилага при определяне на народната литература във Византия — отказът от антикизиращата тенденция, се оказва нежизнеспособен дори в рамките на византийската низова литература. В старобългарската литература основните белетристични произведения, свързани с тематиката на античността, са със статута на официална, висока литература, като се има

¹² Д. Петканова. Апокрифна литература и фолклор. (Апокрифната художествена проза и фолклорът). С., 1978.

¹³ В подобен смисъл се разглежда фолклорното влияние от Ю. Лотман и Б. Успенски и др. Новые аспекты изучения культуры Древней Руси. — Вопросы литературы, № 1977, 3.

предвид местонахождението им в ръкописната традиция, функционалното им предназначение и съответно аудиторията им. (В българската литература „Троянска притча“ се включва в състава на преведената през XIV в. хроника на Константин Манасий, а Хронографската Александрия става част от най-старите исторически съчинения — в първа редакция тя се открива в състава на Елинския и Римски летописец.) Темите, свързани с античността, са предимно приоритет на високата литература на православните славяни. В старобългарската литература липсва също писмено фиксиран народен епос, който във Византия се разглежда като едно от най-разпространените явления на народната литература. Романната форма в православните славянски литератури също не може да бъде показателна за развоя на народната литература. Двете версии на Александрията, определени в жанрово отношение като елинистически и рицарски роман, са единични преводни явления, докато във Византия романът има собствена традиция, развита и през средновековието. Елинистическият роман е в основата на романите от XII в., а през XIII в. се появява нова група романи, определени като рицарски и силно повлияни от западната народна литература през средновековието. Третият дял на византийската народна литература са сатириците. Типологически формите на характерологическата сатира се извеждат от античната басня, която във Византия дава основа на големи сатирични цикли с растителни и животински алегии. Пародийните литургии, молитви, трагедии на евангелски притчи и сентенции са характерни предимно за западната народна литература през средновековието. Тази литература на запад се пише и на латински, и на народностните езици и представлява една от основите на т. нар. „карнавален смях“, получил на границата на средновековието и Ренесанса въплъщение в пародийния роман на Рабле. Изследването на М. Бахтин за „карнавалността“ предизвиква многобройни нови опити за пренасяне на възгледите му и върху други средновековни културни феномени. По отношение на православната средновековна славянска литература е особено показателна една разработка на Ю. Лотман и Б. Успенски за природата на смеха в староруската литература, където е изказано съмнение относно възможността за прилагане на идеята за карнавалната култура и амбивалентния смях върху руската средновековна литература¹⁵. В старобългарската литература амбивалентната култура също не се проявява в „ниския пласт“ на литературата — тя остава на нивото на фолклора. В сатиричната традиция като елемент от народната литература между византийското и българското средновековие има определена разлика.

В резултат на проведените съпоставки може да се обобщи, че понятието „народна литература“ в старобългарския литературен процес трябва да се интерпретира в смисъл на „низова християнска и християнизирани литература“, като се акцентира върху социалния адресат и идейно-формалната структура на художествените творби, а не върху техния жанров произход. В такъв смисъл *голяма част от белетристичните произведения остават извън това понятие*. Към него не могат да бъдат причислени големите преводни прозаични творби — Александрията, „Варлаам и Йоасаф“, „Троянска притча“. Известна склонност за адаптиране към особеностите на народно-разказвателната литература проявява повестта за Акир Премъдри и някои от притчите на „Варлаам и Йоасаф“, които се срещат самостоятелно в състава на различни сборници със смесено съдържание. Независимо от това функционално разграничаване по отношение на генезиса си всички тези произведения могат да се свържат с понятието „народна книга“ (Volksbuch). Между тях съществува общност, която е показателна за „народната книга“ — това е безпрепятственото мигриране в различни народности литератури и адаптирането им към различни религиозни и морални норми. С. Аверинцев определя близките до фолклорното битувание особености на живота на народните книги по следния начин: „Таков уж мир „народных книг“: не давая места фиксированному авторству, он не знает также обязательной и твердой связи произведения как целого с таким-то историческим моментом, такой-то конфессиональной и этнической средой и законы, по которым он живет, делают все грани несколько зыбкими и скользкими.“¹⁶ Според този показател определеното „народна книга“ може да се приложи напълно към повествованията с източен генезис „Варлаам и Йоасаф“, „Стефанит и Ихнилат“, повестта за Акир Премъдри, които извървяват дълъг път на литературни трансформации в различни народности литератури до момента на проникването им в старобългарската литература. По отношение на белетристиката с античен генезис — Александрията и Троянската притча — независимо

¹⁴ А. Алексидзе. Мир греческого рыцарского романа XIII—XIV вв. Тбилиси, 1979.

¹⁵ Ю. Лотман, Б. Успенский. Новые аспекты. . . с. 152.

¹⁶ С. Аверинцев. Литература. Гл. VI от сборника: Культура Византии. (IV—первая половина VII в.). М., 1984, 272—330. Цит. текст — с. 277.

от наличието на известни тематични източници — законите, по които те живеят, са същите — Троянската притча напр. прониква от запад в старобългарската литература (т. е. тя също преминава пътя на различни литературни преработки). В славянските средновековни литератури тези повествования пазят своите жанрови черти — специализацията на жанровите форми и тяхната устойчивост е едно от най-характерните явления в историята на литературата като цяло. Независимо от жанровия си генезис на „народни книги“ тези произведения не могат да бъдат показателни за широката читателска аудитория — в старобългарската литература се извършва *разминаване между жанровите им традиции и социалната им функционалност*. Това променя и техните норми на битуване и разпространение, като някои от тях преминават към всеобщ функционални сфери. Големите повествователни жанрови форми — романът и повестта в старобългарската литература, не могат да бъдат интерпретирани като елементи на народната литература независимо от трактовката им във византологията. От Византия се приемат само конкретните литературни творби, но те променят своето място и функция в средновековните православни славянски литератури. По отношение на големите повествователни жанрове проблемът за различие на „народна литература“ в старобългарския литературен процес може да бъде изведен с отрицателен знак — в смисъл, кои белетристични произведения не могат да бъдат включени в нея.

В старобългарската литература обаче съществуват доста творби от т. нар. „нисък пласт“ на литературата, които носят белезите на народното християнство. Този пласт може да бъде характеризирани и като междинен, тъй като в него се осъществява непрекъснатият обмен между устно словесно творчество и писмена култура и практически в него се извършва „снемането“ на противоречието между висока, официална литература и фолклор през средновековието. Основен въпрос е приблизителното определяне на онези клонове от цялостната литературна система, които се обхващат от ниския пласт на средновековната литература. В него се включват както микрожанрови форми, така и макрожанрови обединения, като при последните е характерно общото функциониране и развитието на съставлящите макрожанровия комплекс литературни единици.

В обсега на нивовия пласт на литературата на средновековна България могат да се присъединят *различните клонове на апокрифната традиция*, като се има предвид преди всичко нейното разпространение и функциониране. С. Аверинцев изключва от народната литература на Византия апокрифите с точни съответствия в каноническите книги и гностическите текстове. Не е трудно да се разбере, че критериите, по които апокрифите могат да бъдат отделени и обхванати като част от нивовата литература, са индивидуални и се свеждат до различната степен на участие на фолклора в древните повествования. Тези творби на нивовата култура удовлетворяват една устойчива необходимост от белетризирано четиво и съхраняват един и същ литературен характер. „Цветистите повествования“ — доразработки на заложените в библейските текстове сюжети, съществуват на периферията на народното религиозно и фолклорно въображение. Тази сфера на съзнанието на „консуматора“ на литературните произведения е инертна в своята същност и се отзовава на перипетните на културно-историческите процеси чрез пораждаване на нови версии и дообработки на изходното повествование¹⁷. Апокрифната художествена проза е тясно свързана с разпространението на народните сборници със смесен състав през средновековието, които са типичните макрожанрови обединения на нивовата литература и в които се осъществява функционално съжителство между апокрифи, белетристични съчинения (от типа на кратките и патеричните разкази) и християнски поучителни четива. Белетристиката в по-широк план (извън големите прозаични жанрове) също е съставна част на нивовата литература. Други клонове от апокрифната традиция, които са особено показателни за приспособяването не само в тематично отношение, но и за използването на жанрове, характерни за високата литература, са апокрифните молитви. Те са особена част от нивовия пласт на средновековната литература, защото онародняването, участието на устния слой на културата в тях не е на нивото на определен тематичен или стилстичен образ, а обхваща много по-дълбоки пластове на съзнанието. В този смисъл те представляват снижаване на сакралния акт — комуникацията на земното и трансцендентното. Гадателните книги също могат да бъдат привлечени към обема на нивовата литература, като най-същественият им признак е участието на фолклорното начало в тях — по отношение и на древния им фолклорен генезис, и на фолклорната среда на битуването им. Про-

¹⁷ Този процес според С. Аверинцев важи и за други текстове: „... о внеконфессиональной и лишь вторичным образом приобретавшей конфессиональные характеристики и модификации нивовой словесности так называемых „народных книг“. Цит. съч., с. 275.

дукт на низовата християнска култура са *местните народни жития*, възникнали като следствие на образуването на локални култове. Както във византийската и западната традиция на народното християнство, така и в българското средновековие има случаи на спонтанно възникване на регионални светилски култове, което стимулира създаването на различни нарративни художествени произведения — фолклорни и литературни. Известни са някои народни български жития за местни светци — Гавриил Лесновски, Прохор Пшински, Иван Рилски, в които наличието на продължителна фолклорна традиция е отразено на всички нива на текста. Във фолклорната култура също съществува устойчив повествователен пласт, свързан с тези култове — показателен е примерът с култа към Иван Рилски и отражението му във фолклора. (Ив. Фекелджиев публикува 18 обнародвани и 11 неизвестни легенди за светеца.)¹⁸ В някои изследвания на житийната литература на Византия пътят на възникване на житието като висок жанр на християнската литература се осмисля по следния начин: първоначално житията, възникнали като следствие на местни култове или като отражение на раннохристиянските мъчения, принадлежат към ниския пласт на литературата, едва по-късно (най-вече в резултат на кодификацията на жанра от Симеон Метафраст) те се придвижват към официалните високи жанрове¹⁹.

В системата на народната литература според А. Гуревич самостоятелно място заема низовата християнска проповед. Освен разяснителния аспект в християнската проповед се включва и дидактично-морализаторският, осъществяван най-вече чрез многобройните поучителни примери — ехатра. Подобен феномен на *популярна проповед* присъства и в старобългарската низова литература — най-ясно той е изразен в традицията на *дамаскините сборници*. Като тенденция този модел на популярно богословие е общ за балканската християнска култура от XVI—XVIII в. Сборникът на Дамаскин Студит „Съкровище“ е допълван с поучения — разкази от Йоаникий Картанос и Агапий Критски в преводите и редакциите на дамаскините сборници, чийто прагматичен и популяризаторски облик се отразява и на езиково ниво.

В *оригиналното българско апокрифно творчество* най-ясно е изразено генериращото активно участие на низовата писателска и читателска среда. Произведенията от типа на „Солунска легенда“, „Български апокрифен летопис“, „Сказание за Сивила“, Сказание на пророк Исая за последните времена ясно представят сложната амалгама от съвместното влияние на официалната и фолклорната култура. Едновременно с това се добавя и ползуването на вече познати и утвърдени от ранната апокрифна традиция жанрови видове — видение и предсказание. По замисъл и реализация някои от тези произведения са схващани в народната среда като исторически съчинения, а това от своя страна е признак за влиянието на официалния пласт на културата и някои от неговите жанрове. От друга страна, идеологическата постановка, някои тематични звена, локалният характер на историческите събития, схващани като вселенски в тези съчинения, говорят за влиянието на фолклорния пласт на културата. В идеологическо отношение именно в този кръг от съчинения на низовата литература се формира идеята за богоизбраността и меснистичната предопределеност на българския род. Съчетаването на официална и неофициална култура в обсега на оригиналните български апокрифи дава основание за формирането на по-широко разпространена демократична литература — в такъв смисъл този кръг от творби са най-ясното проявление на „низовата литература“ на българското средновековие.

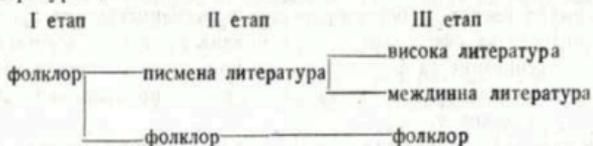
В хронологически план се очертават няколко периода на преимуществено развитие на „ниския пласт“ на литературата в общия литературен процес. След ранното проникване на преводни апокрифни съчинения, което е интензивно през X—XI в., през XI и XII в. доминиращите тенденции в низовата литература са две: формирането на историко-летописни съчинения с меснистично-патриотична насоченост и създаването на най-ранните произведения на регионалните култове — народното житие на Иван Рилски, вероятно и първите регионални жития на българските анахорети Гавриил Лесновски и Прохор Пшински. И двете направления в разволя на низовата литература са своеобразен рефлекс на сложната историческа ситуация. В този период вероятно са създадени

¹⁸ Ив. Фекелджиев. Народни легенди за Иван Рилски. С., 1979.

¹⁹ Характеризиране на част от ранните византийски жития като низови се съдържа в студията на С. Аверинцев. Судьбы европейской культурной традиции в эпоху перехода от Античности к Средневековью. — В: Из истории культуры средних веков и Возрождения. М., 1976, 17—64. Цит. мисъл е на с. 60.

и голяма част от богомилските преработки на преводни апокрифи, както и малкото запазени оригинални богомилски творби. Доминиращата тенденция на низовото направление на литературата на XIII в. е апокрифната литература. Събирателството, групирането по жанрови черти на оригинални и български апокрифни съчинения е едно от проявленията на „ниския“ литературен пласт. Показателни са и някои сборници от XIII в., в които се извършва съчетаване на официални и неофициални литературни произведения в едно книжовно цяло. Този факт говори за съединяването на двата книжовни пласта в съзнанието на определена социална среда. Традицията на сборниците със смесен състав, която е особено развита в периода XV—XVII в., е едно от най-характерните направления на низовата литература. Преобладаващо място в тези сборници заема отново апокрифният и белетристичен литературен материал. Наличието на творби от други сфери — напр. поучителни слова, летописно-исторически съчинения, ясно свидетелства, че сборниците със смесен състав са своеобразен фокус, в който се събират познавателните, религиозните, дидактично-морализаторските и художествено-естетически интереси на широка социална среда. Големият им брой, разнообразието в тяхното съдържание показват и важната им социална функция. В подбора на съставите, в художествената обработка на съчиненията могат да се открият данни за комуникацията в едно съзнание на официалните и неофициални форми на религиозност. Дамаскините сборници са преобладаващото направление в развоя на низовата средновековна литература през XVII—XVIII в. Те, за разлика от сборниците със смесен състав, получават началото си отвън — чрез първите преводи на „Съкровище“ на Дамаскин Студит, но много бързо се абсорбират в народна среда и с ясната си морализаторско-християнска и нравоучителна насоченост стават израз на народното християнско съзнание.

Това са само основните проявления на „низовата литература“ в рамките на цялостния средновековен литературен процес. Опитът за определяне на контурите на тази литература е работен модел, провокиран от необходимостта за изясняване на специфичното място на белетристиката в системата на българската средновековна литература. Белетристиката във всичките ѝ жанрови форми като цяло има участие във формирането на пласта на низовата литература, но относителният дял на големите преводни белетристични съчинения е най-малък. Проследявайки темпоралното развитие на „ниския“ литературен пласт, може да се констатира, че активизацията му винаги е съпътствувана от известен спад в официалната традиция. В края на IX—началото на X в., както и през XIV в., са най-изявените периоди на развитие на официалната литература и високите жанрове. Именно тогава могат да се открият най-малко свидетелства за развоя на народнодемократичната литература, т. е. в периоди на отсъствие на силна официална литературна норма се проявява най-ясно развитието на низовата литература. Такъв хронологичен развои на „ниския“ литературен пласт намира теоретическа подкрепа и в предлагания от Ю. Лотман най-общ модел на взаимодействието литература — фолклор, който има предвид именно етапността при формирането на всяка народностна литература²⁰.

В развитието на българската литература обаче моментът на писмената фиксация на литературата не е свързан със собствения фолклор. През по-късните векове се проявяват взаимодействието и взаимодействието на литературна и фолклорна норма. Старобългарската литература не възниква на основата на своя устна култура, тя не е темпорално продължение на собствени традиции, а е една от „младите“ средновековни литератури, свързани с християнството. Още с появата си в резултат на връзката с християнската религия и абсорбирането на утвърдените във Византия жанрови образци тя се проявява като „висока“ литература. В следващите периоди пътят на взаимодействие между официален и фолклорен пласт на словесното творчество вече е открит и се появяват различни форми на „низовата литература“. Особено силно е това творчество в периодите на липса на официална

²⁰ Ю. Лотман. О содержании и структуре понятия „художественная литература“. — В: Проблемы поэтики и истории литературы. (К 75-летию со дня рождения и 50-летию научно-педагогической деятельности М. Бахтина). Саранск, 1973, 20—36.

регламентираща книжовна норма. Този „нисък“ литературен пласт дава основа на съществената част на литературата на преходния период и на ранната възрожденска литература — т. е. с оглед на историческата перспектива той е едно от най-важните явления в общия литературен процес на средновековието.

ДРАМАТУРГЪТ И НЕГОВИТЕ КРИТИЦИ

ИЛКА ИВАНОВА

И приживе, и след смъртта на Петко Тодоров неговото драматургично наследство е подложено на крайни оценки. Страстите и увлеченията на различни поколения, на отделни критически индивидуалности се разразяват както по повод отделни пиеси на писателя, така и по отношение на цялото му драматургично творчество. Критическото наследство за Петко Тодоров е неравно. В него естествено играят роля личните вкусове, групите, теченията, към които принадлежат отделните критици, естетическите позиции на всеки един от тях. Отзивите, рецензиите, статиите за драмите на П. Тодоров са израз на разнопосочната система от възгледи, в които се очертава сложното и противоречиво отношение към една драматургия, в която настъпва смяна на драматургичната концепция и изразните средства.

Днес ние отиваме от татък елементарното признаване или отричане, изправяме се пред все по-сложни проблеми, свързани с това драматургично наследство. Като проследяваме критическите съображения, пренебрегвайки несериозните, подхвърлените реплики, плод на лични амбиции, на нетворчески позиции, на „частни“ вкусове, нас ни интересуват онези становища, в които има нещо повече от личен вкус и пристрастия, критически съждения, които по повод Петко-Тодоровата драма засягат най-чувствителните страни от българското литературно развитие, засягат въпроса за пътищата на българската драма, за възможностите ѝ. Като се проследяват по-подробно интерпретацията и оценките на различните аспекти на драматургията на П. Тодоров, като се обръща внимание и на някой на пръв поглед незначителен критически акт, всъщност се набелязват и тенденции в критическото мислене за развитието на българската драма.

За причините, които пораждаат такъв тип творчество, съвременниците дават различни обяснения — противоречиви, често пъти неясни, но тези причини с времето като че ли стават по-лесно обясними, по-ясно формулирани дори и от един и същ критик. Явно подобни въпроси изискват точни решения при по-голяма дистанция на времето. И смисълът на сегашното изследване на критическото наследство за драматурга П. Тодоров е и чрез него да се определи значението на този творец в театралната история.

* * *

В края на XIX и началото на новия век от гледна точка на новите обществени отношения и във връзка с интелектуалното равнище на нацията се забелязва подчертан интерес към отделния индивид, зараждат се тенденциите на личностното начало. Личността вече набира сили, самочувствие, трупя опит, възправя се срещу установени и традиционни порядки, доказва правата на индивидуалния морал, които ѝ са отнети през робството, а през Възраждането — подчинени на националните освободителни цели на колектива. Както отбелязва Спиридон Казанджиев, в отношението между индивидуално и колективно съзнание има два момента: на съгласие и на противоречие. Когато индивидуалното съзнание е „изтръгнато от колективното“, то е в противоречие с него, вярата се сменя със съмнението, хармонията между материалните и духовните сили е нарушена и отделният човек вече носи съзнанието да бъде личност. Най-важната разлика между двата момента, подчертава С. Казанджиев, е в „духовната структура на човека“. През десетилетието след Освобождението, ко-